

خاطره اصلاحات ارضی

مطالعه موردی: شهرستان تالش در استان گیلان

حمید عباداللهی چندانق^{1*}، سولماز آوریده²

(تاریخ دریافت: 92/11/30، تاریخ پذیرش: 93/12/26)

چکیده

در این مقاله واقعه اصلاحات ارضی را در حافظه جمعی افرادی که این برنامه را تجربه کرده‌اند، بررسی می‌کنیم. رویکرد نظری مورد استفاده در این مطالعه، نظریه کادریهای اجتماعی حافظه و رویکرد حال‌گرا در مطالعات حافظه جمعی است. تعداد بیست نمونه را با روش نمونه‌گیری نظری انتخاب و با استفاده از روش مصاحبه غیرساختمند مطالعه کردیم. منطقه مطالعه شهرستان تالش در استان گیلان است. یافته‌ها نشان می‌دهند «خاستگاه طبقاتی» مهم‌ترین کادر اجتماعی حافظه جمعی نمونه‌های مطالعه است؛ به‌طوری که یادآوری واقعه اصلاحات ارضی، نحوه اجرای آن و تخیلات صورت گرفته در حین اجرای این برنامه در ذهن برخی از نمونه‌ها با خاستگاه‌های طبقاتی «اریایی» و «رعیتی» کاملاً متفاوت است. رعیت‌های پیشین از آن واقعه به‌عنوان روی‌دادی رهایی‌بخش و برنامه‌ای منصفانه یاد می‌کنند؛ درحالی که

*h_ebadollahi@guilan.ac.ir

1. استادیار، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران

2. مربی، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور

در حافظهٔ اربابان سابق، اصلاحات ارضی همچون برنامه‌ای طراحی شده از بالا و غیرحساس به وضعیت واقعی مردم نقش بسته است. پس از خاستگاه طبقاتی، به ترتیب، «دین» و «تحصیلات» مهم‌ترین کادرهای اجتماعی هستند که واقعهٔ اصلاحات ارضی در درون آن‌ها به یاد آورده می‌شود. نمونه‌هایی با گرایش‌های مذهبی بیشتر در زمان اجرای اصلاحات ارضی، آن را تاحدودی در تقابل با شرع می‌دانند. نمونه‌هایی با تحصیلات بیشتر نیز تصویری جامع‌تر، عمیق‌تر و گسترده‌تر از آن واقعه در ذهن دارند.

واژه‌های کلیدی: اصلاحات ارضی، کادرهای اجتماعی حافظهٔ جمعی، تاریخ از پایین.

1. مقدمه و طرح مسئله

اصلاحات ارضی دههٔ 1340 ش / 1960 م یکی از مهم‌ترین تحولات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی ایران معاصر به‌شمار می‌رود. دربارهٔ علل این واقعهٔ مهم و نتایج آن در جامعهٔ روستایی، شهری و فضای سیاسی ایران دههٔ 1340 و 1350 مقالات و کتاب‌های بسیاری نوشته شده است. این آثار از رویکردهای سیاسی و اجتماعی مختلفی اصلاحات ارضی ایران را ارزیابی کرده‌اند (ر.ک: لمبتون، 1351؛ سوداگر، 1358؛ ازکیا، 1374؛ کاتوزیان، 1973؛ هوگلدن، 1381؛ Kazemi & Abrahamian, 1978; Keddite, 1968). وجه اشتراک تمام این آثار، باوجود تفاوت‌های اساسی‌شان، نگاه عینیت‌گرا و تجربه‌گرایانه به واقعهٔ اصلاحات ارضی آن سال‌هاست. اگر این‌ها را آثاری تاریخی درمورد واقعهٔ اصلاحات ارضی بدانیم، همه‌شان می‌توانند آثاری از نوع «تاریخ از بالا» قلمداد شوند که واقعهٔ اصلاحات ارضی را با رویکردی کل‌نگرانه، روشن‌فکرانه و از بالا تحلیل و ارزیابی می‌کنند. در سال‌های اخیر، نوعی از پژوهش تاریخی توجه پژوهشگران را به خود جلب کرده است که در آن «حکایت‌ها» دربارهٔ واقعهٔ بیش از خود واقعهٔ تاریخی اهمیت می‌یابد. در این رویکرد ذهنیت‌گرا سعی می‌شود از پایین، مرتبط با حافظهٔ جمعی و به‌گونه‌ای ذهنی پژوهش شود. بر مبنای چنین رویکردی، اصلاحات ارضی باید به‌مثابهٔ یک حکایت، امری درون‌ذهنی، تفسیری (حکایتی) و متأثر از جایگاه کنشگران در ساختار اجتماعی و نه به‌عنوان واقعهٔ عینی مشخص مطالعه شود.

چنین نگاهی به اصلاحات ارضی آن را نه واقعه‌ای متعلق به گذشته، بلکه نوعی «یادآوری» گذشته در بطن زندگی روزمره و تحت تأثیر شرایط حال می‌داند (ر.ک: Margalit, 2000). اصلاحات ارضی به حکایتی در ذهن مردم تبدیل می‌شود که خود برخاسته از جایگاه ساختاری حکایت‌کنندگان است. اصلاحات ارضی همچون هر واقعه تاریخی دیگر، با «به‌یادآوردن‌ها» و «فراموشی‌ها» همراه است که خود تحت تأثیر ویژگی‌های اجتماعی حکایت‌کنندگان است؛ ویژگی‌هایی همچون نسل، طبقه، مذهب و تحصیلات. چنین نگاهی به تاریخ هر نوع فهم تاریخی را در چنبره زمان حال می‌داند (Miztal, 2003: 56-61)؛ به طوری که نمی‌توان موضعی فراتاریخی اتخاذ کرد و به گذشته فارغ از حال نگرست. گذشته بخشی از حال است و حتی می‌تواند روند تغییرات در آینده نزدیک را نیز بنمایاند. گذشته بخشی از حافظه جمعی کنشگرانی تعریف می‌شود که در حال زندگی می‌کنند و با توجه به شناختشان از گذشته، کنش‌های معطوف به آینده نزدیکشان را شکل می‌دهند.

«یادآوری» اصلاحات ارضی همچون یادآوری هر واقعه دیگر درون کادرهای اجتماعی صورت می‌گیرد که راوی درون آن جای دارد. موریس هالبواکس¹ (1992) خاطر نشان می‌کند «حافظه» که به ظاهر بخشی از فردی‌ترین امور است، کاملاً در چارچوب کادرهای اجتماعی شکل می‌گیرد و خصالتی جمعی و بین‌ذهنی دارد (Zerubavel, 1996). افراد به دلیل قرار گرفتن در کادرهای اجتماعی، تجربه‌های متفاوتی از یک واقعه را به یاد می‌آورند؛ زیرا آن‌ها یا والدینشان دقیقاً به دلیل جایگاهشان در ساختار، از واقعه تاریخی مذکور به شیوه و میزان‌های متفاوتی اثر پذیرفته‌اند. برای مثال، لری جی گریفین² (2004) در پژوهش خود نشان داد که خاطره جنبش حقوق مدنی در آمریکا در بین سیاه‌پوستان و سفیدپوستان و در عین حال میان سفیدپوستان جنوب و شمال آمریکا با یکدیگر متفاوت است. در این مطالعه، نژاد و مکانی که آمریکایی‌ها در آن زندگی کرده بودند، در شکل‌دهی به حافظه جمعی‌شان درباره جنبش حقوق مدنی تأثیر بسزایی داشت؛ زیرا این جنبش بهبود زندگی سیاهان را آماج فعالیت‌های خود قرار داده بود و آمریکایی‌های جنوب این کشور به دلیل میزان زیاد نژادپرستی در جنوب آمریکا در مقایسه با آمریکایی‌های شمال آمریکا، تجربه متفاوتی از تأثیر این جنبش در زندگی خود داشتند. بنابراین احتمال می‌رود افرادی با جایگاه‌های متفاوت درون کادرهای اجتماعی، از واقعه‌ای واحد خاطره متفاوتی داشته باشند.

در پژوهش حاضر، با اتخاذ رویکردی ذهن‌گرا و تفسیری به تاریخ معاصر ایران، در پی مطالعه واقعه اصلاحات ارضی در قالب مفهوم حافظه جمعی هستیم. در این جستار واقعه اصلاحات ارضی به‌عنوان امری عینی (آن‌چنان‌که واقعاً دهه‌ها پیش در منطقه مورد مطالعه اجرا شد) را به کناری می‌نهیم و خاطرات افرادی با جایگاه‌های اجتماعی متفاوت درون کادرهای اجتماعی مختلف را مبنای پژوهش قرار می‌دهیم تا پژوهشی از نوع «تاریخ از پایین»³ درباره بخشی از تاریخ معاصر ایران صورت گیرد. با چنین رویکردی، آنچه برای این پژوهش اهمیت محوری دارد، خاطره واقعه اصلاحات ارضی است، نه خود آن واقعه و «به‌یادآوردن» این واقعه تابع جایگاه راویان در کادرهای اجتماعی موجود در جامعه ایران (برای مثال نسل، طبقه اجتماعی و مذهب) است. برای نمونه، خاطره یک خان سابق با خاطره یک رعیت سابق از اصلاحات ارضی بسیار متفاوت خواهد بود. این پژوهش را در استان گیلان و در محدوده منطقه طوالش (شهرستان تالش) و با گفت‌وگوهای دقیق متعدد با نمونه‌های مورد مطالعه انجام داده‌ایم.

2. پیشینه تحقیق

2-1. پژوهش‌های خارجی

نخستین مطالعه «تجربی» حافظه جمعی پژوهشی است که شاوومن و اسکات⁴ (1989: 359) با استفاده از اطلاعات جمع‌آوری شده در سال 1985م انجام دادند. آن‌ها با استناد به نظریه نسلی مانهایم⁵ (1952) دریافتند که وقایعی که هم‌سن‌ها در اوایل جوانی تجربه می‌کنند، ویژگی‌های نسلی، حافظه جمعی، ارزش‌ها و رفتارهای آتی آن‌ها را شکل می‌دهد. هم‌شاوومن و هم اسکات در کارهای آتی خود بر تأثیر گروه هم‌سن‌ها بر حافظه جمعی مجدد تأکید کردند (Schuman & Rodgerd, 2004; Scoh & Zac, 1993). گریفین (2004) در مطالعه‌ای با بررسی انتقادی پژوهش‌های قبلی به‌ویژه تحقیق شاوومن و اسکات (1989)، ضمن تأیید نتایج کلی مطالعه شاوومن و اسکات، غفلت آن‌ها از توجه به عامل منطقه‌ای (ناحیه‌ای) را مورد انتقاد قرار داد. به‌باور وی، هم‌نسلی‌ها وقایع را در سرتاسر کشور به یک شکل تجربه نمی‌کنند؛ به همین دلیل به یک اندازه در افراد یک نسل تأثیر نمی‌گذارد؛ بنابراین نباید انتظار داشت هم‌نسلی‌ها در مناطق مختلف کشور از حافظه جمعی همسانی برخوردار باشند. وی این ادعای خود را با

خاطره اصلاحات ارضی _____ حمید عبداللهی چندانق و همکار

استناد به دو منبع اطلاعاتی مطرح می‌کند: نخست تحلیل دوباره داده‌های شاومن و اسکات (1989) و سپس داده‌هایی که در سال 1993 در قالب پیمایش اجتماعی گسترده در بین 1606 آمریکایی جمع‌آوری شد.

شوارتز⁶ (1991) در مقاله‌ای با عنوان «تغییر اجتماعی و حافظه جمعی: دموکراتیک شدن برداشت از شخصیت جرج واشنگتن» به شیوه‌ای متفاوت حافظه جمعی و تغییرات آن در طی زمان را بررسی کرد. وی در این مطالعه نشان داد تا چه حد تصورات موجود از جرج واشنگتن در طول زمان حفظ شده و اصلاح و تغییر کرده است؛ به طوری که تصویر جرج واشنگتن در بین سال‌های 1800 تا 1865 (به عنوان فردی خشک، بانزاکت و بدون گناه) با تصویر وی در سال‌های بعد از 1865 (به عنوان فردی معمولی و دارای نقص مانند همه مردم) متفاوت است. به باور شوارتز، این تغییر در یادآوری جرج واشنگتن، تأییدی بر اهمیت نظریات هالبواکس و مید⁷ مبنی بر این است که گذشته تغییرپذیر است، ساخته و دوباره ساخته می‌شود تا برای حال قابل استفاده شود.

کارن آرمسترانگ⁸ (2000) در مقاله‌ای حافظه جمعی فنلاندی‌ها را به واسطه تجربه فردی آن‌ها بررسی کرده است. وی از طریق مطالعه نوشته‌های شخصی مانند نامه‌ها - که مضامینی همچون تجربه شخصی در حوزه مسائل خانوادگی و جنگ در آن‌ها یافت می‌شد - سعی کرد حافظه جمعی را از طریق تجربیات شخصی شناسایی کند. یافته‌های آرمسترانگ نشان می‌دهد چگونه تجربیات فردی به مفهومی از «ما» بدل می‌شود و حافظه جمعی افراد در یک دوره را شکل می‌دهد.

برد وست⁹ (2008) در مقاله‌ای به بررسی بمب‌گذاری سال 2002 در بالی اندونزی و حافظه جمعی استرالیایی‌ها درباره این واقعه پرداخته است. وست با استفاده از ره‌یافت گیتز، دو روایت موجود از این واقعه را تحلیل کرده است. وی نشان داده است که دو حافظه جمعی درباره این واقعه در جامعه استرالیا در حال شکل‌گیری بود: نخست، روایت سیاست‌مداران و روزنامه‌نگاران که به نوعی عداوت ملی‌گرایانه به اندونزیایی‌ها را دامن می‌زد؛ دوم، روایت توریست‌های استرالیایی حاضر در اندونزی در جریان بمب‌گذاری بود. در روایت دوم به شکل ضمنی، نوعی ناسیونالیسم جهان وطنی وجود داشت که می‌توان آن را با رویکردی گیزتزی در بستر سفرهای جهانی امروزی و مصرف‌گرایی پساפורدی معنا کرد.

شوارتز و شاومن (2005) در مطالعه بعدی‌شان، بر شخصیت آبراهام لینکن و نحوه یادآوری وی در جامعه آمریکا متمرکز شدند. آن‌ها دو بازنمایی صورت‌گرفته از جانب مورخان و مردم عادی را مقایسه کردند. پیمایش آن‌ها نشان می‌دهد از تصاویری که مورخان از آبراهام لینکن ارائه کرده‌اند (یعنی نجات‌بخش ایالات متحده آمریکا، رهایی‌بخش بزرگ، مردی از بطن مردم و مردی خودساخته) فقط «رهایی‌بخش بزرگ» هم‌اکنون تصویر رایج و برجسته از وی در بین مردم آمریکاست. بررسی‌های دقیق‌تر آن‌ها نشان می‌دهد تصویر چندبعدی آبراهام لینکن در سال‌های 1945م به تصویری تک‌بعدی از وی تغییر یافته است. به‌باور مؤلفان، جنبش حقوق اقلیت‌ها در آمریکا در اواخر قرن بیستم بازنمایی خاصی از جنگ داخلی آمریکا به‌دست داد که تحت‌تأثیر آن، آبراهام لینکن از شخصیتی چندبعدی به شخصیتی تک‌بعدی تغییر یافت.

بری شوارتز (2005) در مقاله‌ای ماجرای سخن‌رانی معروف آبراهام لینکلن در 1863م در گتیسبورگ (شهری در ایالت پنسیلوانیا که محل نبرد سرنوشت‌ساز در جنگ‌های داخلی آمریکا بود) را بررسی کرده است. درباره این سخن‌رانی این استنباط عمومی وجود دارد که حاوی مضامینی قوی درباره رهایی و عدالت نژادی بود؛ ولی شوارتز نشان می‌دهد این استنباط نوعی بازخوانی (ترکیب تاریخ و حافظه) از ماجرای سخن‌رانی لینکلن در آن شهر است که در خلال جنبش‌های حقوق اقلیت‌ها و جنبش‌های برابری‌خواهانه متأخر در آمریکا صورت گرفت. شوارتز چنین بازخوانی از سخن‌رانی لینکلن در گتیسبورگ را شاهدهی بر آمیختگی تاریخ (ثبت عینی گذشته) و حافظه (ایدئال‌سازی گذشته بر مبنای علایق امروزی) می‌داند.

2-2. پژوهش‌های داخلی

پایان‌نامه کارشناسی ارشد اسدالله احمدی (1387) خود با عنوان تاریخ و خاطره جمعی، پژوهشی در تاریخ و خاطره جمعی در افغانستان از نخستین پژوهش‌های داخلی است که در حوزه حافظه جمعی انجام شده است. او با استفاده از رویکرد نظری موریس هالبواکس و هرمنوتیک روایی ریکور، حافظه جمعی در جامعه افغانستان را بررسی کرده است. نتایج مطالعه احمدی نشان می‌دهد خاطره جمعی و تاریخی افغانستان گسسته است و زبان، قومیت و مذهب به‌مثابه چارچوب‌های اجتماعی یادآوری و فراموشی، در شکل‌گیری روایت‌های تاریخی نقش اساسی دارند. به‌طور مشخص، سه نوع تاریخ‌نگاری در افغانستان وجود دارد:

1. تاریخ‌نگاری پشتون‌ها که کاملاً براساس چارچوب تفکر قومی و قبیله‌ای روایت می‌شود؛
2. تاریخ‌نگاری تاجیک‌ها که به سبب عدم تعین موقعیت سیال زبانی، مذهبی و قومی آن‌ها
نوعی روایت آشفته است و خطوط داستانی چندان روشن و مشخصی ندارد؛ 3. تاریخ‌نگاری
هزاره که در واقع «پیکربندی فاجعه‌ها» است و تقریباً تمام رخ داده‌های گذشته با محوریت
نسل‌کشی دوران عبدالرحمن (1892-1893) در آن روایت می‌شود؛ بازخوانی امر گذشته در
این روایت را می‌توان نوعی مقاومت در برابر فراموشی اجباری و نوعی «خاطره قربانیان»
دانست که به صورت رادیکال، «سیاست خاطره ملی» را نقد می‌کند. درکل، نتایج مطالعه
احمدی حاکی از آن است که خاطره جمعی در افغانستان خاطره قومی است و رخ داده‌های
گذشته در چارچوب‌های اجتماعی قومیت، زبان و مذهب به یاد آورده یا فراموش می‌شوند.
کاظم کاظمی و سید سعید زاهد (1388) در نخستین پژوهش میدانی درباره حافظه جمعی
ایرانیان با عنوان «حافظه جمعی و ابعاد آن: بررسی موردی حوزه علوم دینی شهر شیراز»، با استفاده
از نظریه موریس هالبواکس، حافظه جمعی حوزویان حوزه علمیه شهر شیراز را مطالعه کردند. این
پژوهش به شیوه پیمایش و با استفاده از ابزار پرسش‌نامه، بر روی 256 نفر از حوزویان انجام شد.
یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد واقعه «انقلاب اسلامی» با تفاوتی فاحش با سایر وقایع، عمدتاً
به دلیل ویژگی دینی و معنوی انقلاب، جایگاه بسیار مهمی در حافظه جمعی حوزویان دارد. اولویت
دوم حوزویان در انتخاب وقایع مهم ملی، «جنگ ایران و عراق» است. دلیل اکثر حوزویان در
انتخاب جنگ در اولویت دوم، دلالت‌های این واقعه بر پیروزی، دفاع، وحدت و سازندگی است.
نتایج کاربرد آمار استنباطی در داده‌ها حاکی از این است که از جمع متغیرهای مستقل، دو متغیر
تحصیلات و قومیت با یادآوری انقلاب و متغیر مصرف فرهنگی با یادآوری واقعه جنگ رابطه
معناداری دارد. همچنین، تحلیل چندمتغیری با روش رگرسیون لجستیک برای دو واقعه انقلاب و
جنگ نشان می‌دهد افزایش تحصیلات حوزوی تأثیر کاهنده‌ای در یادآوری واقعه انقلاب دارد و
درمورد واقعه جنگ قرار داشتن حوزویان در سطح «مصرف فرهنگی متوسط» بر گزینش واقعه
جنگ از سوی حوزویان تأثیر مثبت دارد. درنهایت، این پژوهش با توجه به الگوی یکسان حافظه
جمعی حوزویان و با استناد به نظریه هالبواکس مدعی است حوزویان به‌عنوان گروه اجتماعی، از
همگنی اجتماعی و فرهنگی زیادی برخوردارند و حافظه جمعی آن‌ها در چارچوب گروه اجتماعی
عضویت آن‌ها شکل گرفته است.

مهرداد نورایی (1383) در مقاله «هویت و حافظه جمعی» به کاوش نظری درباره ارتباط و تأثیر حافظه جمعی در شکل‌گیری هویت می‌پردازد. وی نخست پدیده هویت، حافظه فردی و جمعی، حافظه جمعی و تاریخ و سپس هویت و فضای زیستی را بررسی می‌کند. به‌باور وی، حافظه جمعی به مثابه گنجینه ارزش‌ها و آرمان‌های جامعه، به مجموعه‌ای می‌ماند که در ضمیر ناخودآگاه و خودآگاه افراد جای دارد و مولد احساس تعلق مشترک برای اعضای اجتماع است؛ از همین رو شناخت هویت جمعی و ملی، بدون شناخت ریشه‌های تاریخی آن ناممکن می‌نماید؛ بدین معنا که باید رابطه میان احساس تعلق مشترک و تداوم تاریخی هویت مشخص شود؛ زیرا هویت بر علت‌ها و ریشه‌های تاریخی مبتنی است که شکل امروزی و معاصر به خود گرفته‌اند. به بیان دیگر، ویژگی‌هایی که ریشه تاریخی دارند و جوهر فرهنگی را شکل می‌دهند، سبب‌ساز پای‌داری جامعه انسانی هستند (نورایی، 1383: 42).

نادر امیری (1388) در مقاله «چشم‌اندازی به رمان تاریخ‌گرای فارسی» با تکیه بر مقوله حافظه جمعی و با الهام از ایده باختین به مطالعه ظرفیت رمان تاریخ‌گرای فارسی در ارائه چشم‌اندازی چندگانه، چندصدایی و گفت‌وگویی از تاریخ ایران معاصر می‌پردازد. وی برای انجام این مهم، نخست مقوله حافظه جمعی، سپس رویکرد روایت‌گرا و در وهله بعد رمان تاریخ‌گرا را بررسی می‌کند؛ سپس سیر رمان تاریخ‌گرای فارسی را به‌ویژه در دهه 1340 و ظرفیت آن در ارائه چشم‌اندازی چندگانه از تاریخ معاصر ایران را می‌کاود. وی با همانند پنداشتن ادبیات با تاریخ ذهنی (حافظه جمعی) و تأکید بر ایده حقیقت پرسپکتیوی به‌عنوان مبنای مفهوم تاریخ ذهنی و روایی، ادبیات (تاریخ) چندصدایی و گفت‌وگویی را در تاریخ ادبیات معاصر ایران ردیابی می‌کند. نتایج مطالعه امیری نشان می‌دهد رمان تاریخ‌گرای دهه 1340 تاحدی به چشم‌اندازهای چندگانه درباره تاریخ نزدیک شده بود؛ ولی جریان اجتماعی و ادبی دهه 1340 و 1350 باعث شد تا تجربه رمان تاریخ‌گرا در دهه 1340 به غنا و پختگی بالقوه خود دست نیابد و خصلتی چندگانه و چندصدایی پیدا نکند (امیری، 1388: 59).

غفاری‌نسب (1388) در مقاله‌ای که در مجله فارسی‌زبان نبراس در افغانستان به چاپ رسیده، نقش حافظه جمعی در بروز منازعات قومی را بررسی کرده است. او نخست مفهوم حافظه جمعی را مورد مذاقه قرار می‌دهد، سپس پیوند میان حافظه جمعی و منازعات قومی را بررسی می‌کند و سرانجام به این مسئله می‌پردازد که حافظه جمعی چگونه و طی چه فرایندی در

خاطره اصلاحات ارضی _____ حمید عبداللهی چندانق و همکار

منازعات قومی تأثیر می‌گذارد و چگونه سبب تشدید یا کاهش منازعات قومی می‌شود. به‌باور غفاری‌نسب، خاستگاه منازعات قومی در گذشته است. مردمی که یک اجتماع قومی را تشکیل می‌دهند، دارای حافظهٔ مشترکی هستند که بر هویت قومی آن‌ها اثرگذار است. از این‌رو، حافظهٔ جمعی در بروز این منازعات نقشی مهم دارد. مهم‌ترین گام در کنترل منازعات قومی، فهم نقش گذشتهٔ جمعی در موقعیت کنونی اقوام است.

مقاله‌ای هم‌نام با مقالهٔ غفاری‌نسب را علی‌اصغر داودی (1391) در مجلهٔ جامعه‌شناسی ایران منتشر کرده که تلخیصی است از مقالهٔ غفاری‌نسب. از آنجا که محتوای مقالهٔ داودی تفاوتی با مقالهٔ غفاری‌نسب ندارد و فقط خلاصه‌ای از آن مقاله به‌نظر می‌رسد، نیازی به توضیح آن در این بخش نیست.

تازه‌ترین پژوهش در حوزهٔ حافظهٔ جمعی مقالهٔ عبداللهی و یزدان عاشوری (1392) است. آن‌ها با مطالعه‌ای بین‌قومی، «یادآوری» وقایع تاریخ معاصر ایران را نزد سه قوم گیلک، آذری و کرد به‌شیوهٔ پیمایشی در سه شهر رشت، تبریز و سنندج بررسی کرده‌اند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد قوم به‌عنوان یک کادر اجتماعی در شکل‌دهی به حافظهٔ جمعی ایرانیان تأثیر چندانی نداشته و حافظهٔ جمعی در بین ایرانیان بیش از آنکه قومی باشد، ملی است. بنابر یافته‌های این تحقیق، برعکس کادر اجتماعی «قومیت»، کادرهای اجتماعی مذهب، تحصیلات و به‌ویژه نسل از توان تبیینی زیادی برای توضیح تفاوت‌ها در حافظهٔ جمعی ایرانیان برخوردارند.

مرور پیشینهٔ مطالعات داخلی و خارجی گواه این است که در اکثر این پژوهش‌ها علاوه‌بر تأکید بر تأثیر کادرهای اجتماعی (مانند نسل و قومیت) در شکل‌گیری حافظه، بر رویکرد حال‌گرا در مطالعات حافظه توجه ویژه شده است. همچنین، تأکید بر ماهیت پیچیدهٔ فهم، زمینه‌مندی آن و بازسازی مداوم گذشته در حال و افکندن «فهم‌های حال از گذشته» بر گذشته (درهم‌آمیزی حافظه با تاریخ) نکاتی است که در برخی پژوهش‌های خارجی و گاهی داخلی مشاهده می‌شود. تنوعات روش‌شناختی پژوهش‌های مذکور نشان می‌دهد پدیدهٔ حافظهٔ جمعی به‌انحای مختلف و با روش‌های کمی و کیفی و به‌واسطهٔ ابزارهای متنوعی - از نامه‌های شخصی تا پرسش‌نامه و مصاحبه‌های دقیق - و حتی از مجرای نوشته‌های ادبی بررسی می‌شود. در این جستار، با بهره‌گیری از رویکردها و روش‌شناسی مطالعات پیشین می‌کوشیم فهم بازماندگان دوران اصلاحات ارضی از آن واقعه را از خلال تجربه‌های فردی گردآوری کنیم و

نشان دهیم تا چه حد یادآوری واقعه اصلاحات ارضی به مثابه گذشته در چارچوب کادرهای اجتماعی صورت می‌گیرد.

3. چارچوب نظری تحقیق

بسیاری از مطالعات حافظه جمعی در چارچوب رویکردی صورت می‌گیرد که گذشته را نوعی برساخته اجتماعی می‌داند که تحت تأثیر نیازها و نگرانی‌های زمان حال است. در این رویکرد، گذشته امری ناپای‌دار و عملاً اسیر شرایط حال است؛ به طوری که با توجه به شرایط حال معنا و محتوا می‌یابد. این رویکرد معنایی از حافظه جمعی را روشن می‌کند که در آن چیزهایی که به‌خاطر آورده یا فراموش می‌شوند، به‌شدت با باورها، آرزوها و ترس‌هایمان در زمان حال و در مکانی که زندگی می‌کنیم، مرتبط است. بدین ترتیب، فراموشی یا یادآوری گزینشی گذشته، هر دو تابع شرایط حال انسان‌هاست. با سیالیتِ علایق، ترس‌ها و آرزوهایمان در زمان حال، فرایند برسازگی گذشته نیز همواره سیال و متغیر خواهد بود. در چنین رویکردی، تاریخ جدای از زمان حال حضور ندارد و فقط می‌توان با قرائت‌های متنوع از تاریخ سخن گفت. بنابراین، اینکه چه چیز را و چگونه به‌یاد می‌آوریم و درمقابل چه چیز را به‌یاد نمی‌آوریم، با هم مرتبط‌اند. به‌یاد آوردن و فراموشی دو روی سکه هستند؛ به طوری که لازمه یادآوری چیزهایی، فراموشی چیزهای دیگر است. هم فراموشی و هم یادآوری هر دو در بازتولید نظم اجتماعی موجود کارکرد دارند؛ زیرا همواره گذشته در خدمت حال و شرایط ایدئولوژیک حاکم بر آن است. هر جامعه‌ای با هر نوع ایدئولوژی، به اینکه خود را تداومی از گذشته بداند، نیاز دارد و دقیقاً به همین دلیل، یادآوری‌ها و فراموشی‌های پای‌دار، ضامن جوامع در شرایط ایدئولوژیک خاص است. چنانچه باورها به گذشته (یعنی یادآوری‌ها و فراموشی‌ها) نتوانند با تغییرات جامعه همراهی کنند، وحدت و تداوم جامعه رو به زوال خواهد گذاشت. نگاه‌داشت جامعه در زمان حال نیازمند دست‌کاری گذشته، فراموشی، یادآوری گزینشی بخش‌هایی از گذشته و آرایش خلاقانه وقایع گذشته با توجه به نیازهای حال است. با چنین نگاهی به تاریخ، هسته هر اجتماعی حافظه جمعی آن است؛ زیرا حافظه جمعی وظیفه تداوم جامعه، یگانگی، انسجام و وحدت آن را برعهده دارد. اجتماع از طریق یادآوری و بازگویی «حکایتی که سازنده آن

خاطره اصلاحات ارضی _____ حمید عبداللهی چندانق و همکار

اجتماع است» حفظ می‌شود (Bellah Et al., 1985: 152-155) و هم‌زمان با فراموشی سایر چیزها وحدت و انسجامش از خطر دور نگه داشته می‌شود.

با عنایت به مباحث پیش‌گفته سه اصل راهنمای پژوهش درباره حافظه جمعی به این شرح است: 1. گذشته هرگز متعلق به زمان گذشته نیست؛ بلکه به شدت تابع شرایط حال است و حتی نشانه‌هایی از آینده را در خود دارد. 2. حافظه و یادآوری برآمده از درون زمینه‌های اجتماعی است و دقیقاً به همین دلیل، امری اجتماعی و بین‌فردی است تا فردی؛ در نتیجه حافظه جمعی درون کادرهای اجتماعی مانند طبقه، نژاد، دین و حتی جنسیت بر ساخته می‌شود؛ بنابراین توجه به این کادرهای اجتماعی به مثابه زمینه اجتماعی بر ساخته شدن حافظه جمعی از اهمیت زیادی برخوردار است. 3. حافظه جمعی بخش‌هایی از فرهنگ را به کار می‌گیرد و در همین راستا بین افراد وحدت و انسجام به وجود می‌آورد و دشمنی تولید می‌کند و در نتیجه هویت‌ها را برمی‌سازد (Irwin-Zarecka, 1994; Zelizer, 1995).

4. روش تحقیق

این پژوهش بر موضوع یادآوری و فراموشی اصلاحات ارضی تمرکز دارد و همان‌طور که پیش‌تر ذکر کردیم، هر یادآوری و فراموشی تحت تأثیر شرایط حال افراد و در چارچوب کادرهای اجتماعی صورت می‌گیرد. واقعه اصلاحات ارضی می‌تواند در حافظه جمعی نسل‌های مختلف بررسی شود؛ اما کِهولتِ افرادی که (در جایگاه ارباب یا خرده‌مالک یا رعیت) مستقیماً در جریان اصلاحات ارضی قرار داشتند، ضرورت انجام مطالعات میدانی در بین این نسل را گوش‌زد می‌کند. با مطالعه خاطره این نسل که اصلاحات ارضی را تجربه کرده‌اند، می‌توان نحوه اثرگذاری آن واقعه بر مردم آن زمان و حک شدن آن در ذهنیت آن‌ها را به‌خوبی نمایان کرد.

با عنایت به اهمیت بررسی واقعه اصلاحات ارضی در حافظه جمعی نسل‌اولی‌ها و همچنین با اتکا به رویکرد نظری این پژوهش می‌کوشیم پدیده یادآوری واقعه اصلاحات ارضی در چارچوب کادرهای اجتماعی حافظه، به‌ویژه کادرهای دین، تحصیلات و خاستگاه طبقاتی را بررسی کنیم. بدین ترتیب، «نسل» را به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین کادرهای اجتماعی شکل‌گیری

حافظه جمعی، از طریق انتخاب نسل‌اولی‌ها برای بررسی یادآوری و فراموشی واقعه اصلاحات ارضی لحاظ کردیم و درون این نسل نمونه‌هایی با خاستگاه‌های طبقاتی مختلف (اریاب یا رعیت یا خرده‌مالک)، با گرایش‌های مذهبی متفاوت و با میزان‌های مختلفی از تحصیلات را انتخاب کردیم. به عبارت دقیق‌تر، جامعه آماری این مطالعه نسل‌اولی‌ها، و نمونه‌های آن نیز افرادی با خاستگاه طبقاتی، گرایش مذهبی و تحصیلات مختلف بودند. نمونه‌گیری به شیوه نظری صورت گرفت و از بیست نمونه با اتکا به قاعده اشباع نظری، مصاحبه عمیق انجام شد. به عبارت دیگر، قاعده اشباع نظری مبنای بسندگی تعداد نمونه‌ها بوده است. افراد مصاحبه‌شده همگی مرد و هنگام اجرای اصلاحات ارضی، رئیس خانواده یا یکی از فرزندان بزرگ خانواده بودند و در آن زمان حداقل 20 و برخی از آن‌ها تا 38 سال داشتند. همچنین، منطقه مطالعه شهرستان تالش و با محوریت روستاهای اطراف شهر تالش (هشتپر) است که همه نمونه‌ها را از آنجا انتخاب کردیم تا تصویری دقیق از آن واقعه در آن منطقه را ارائه دهیم.

به‌منظور مستندسازی یافته‌ها، بخشی از نظر مصاحبه‌شوندگان را در مقاله ذکر می‌کنیم؛ اما به دلیل رعایت مسائل اخلاقی و حفظ حقوق این افراد به‌جای نام آن‌ها از اعداد استفاده کرده‌ایم (ر.ک: فلیک، 1388: 54). مشخصات این افراد و همچنین کسانی که در محتوای مصاحبه‌ها به نام آن‌ها اشاره شده ولی جزء نمونه‌های مصاحبه نیستند، در جدول شماره یک آمده است. بدین ترتیب، شماره‌های 13، 18، 19 و 21 افرادی هستند که مصاحبه نشده‌اند؛ ولی در نقل قول‌ها در صفحات آتی به نام آن‌ها اشاره کرده‌ایم. بقیه شماره‌ها (20 شماره) افرادی هستند که مورد مصاحبه قرار گرفته‌اند. گفتنی است که به دلیل اشباع در یافته‌های تحقیق، از بیست فرد مورد مصاحبه، فقط اظهارات مستقیم هفده نفر را به صورت نقل قول مستقیم ذکر کرده‌ایم.

پیش از ورود به بخش یافته‌های تحقیق، ذکر این نکته حائز اهمیت است که در تحقیق حاضر قصد نداریم داده‌های به‌دست‌آمده از بیست مصاحبه انجام‌شده را تعمیم دهیم؛ بلکه فقط می‌کوشیم روایت این افراد از واقعه اصلاحات ارضی و شرایط اجتماعی اقتصادی و سیاسی فرهنگی زمان اجرای این برنامه و پیش و پس از آن را با توجه به روایت‌های افراد مصاحبه‌شده بیان کنیم.

خاطره اصلاحات ارضی _____ حمید عبداللهی چندانق و همکار

جدول 1 مشخصات نمونه‌های مصاحبه‌شده و افرادی که در جریان مصاحبه به نام آن‌ها اشاره شده است

شماره افراد	سن در زمان مصاحبه	موقعیت اجتماعی در زمان اصلاحات ارضی	شغل کنونی	مقدار زمین دریافتی	مقدار زمین از دست داده
1	71	خرده‌مالک	کارمند بازنشسته اصلاحات ارضی		5 هکتار
2	83	رعیت	کارگر بازنشسته جنگل سفارود	2/5 هکتار	
3	68	رعیت زاده	کارمند بازنشسته اصلاحات ارضی	1 هکتار	
44	68	رعیت	بازاری	2 هکتار	
5	95	رعیت	کشاورز	نیم هکتار	
6	90	خرده‌مالک	بازاری		2/5 هکتار
7	83	رعیت	کشاورز	1 هکتار	
8	90	رعیت	کشاورز	3 هکتار	
9	80	خرده‌مالک	بازاری (پدر یکی از مقامات دولتی منطقه)		نیم هکتار
10	70	رعیت	دبیر بازنشسته	2 هکتار	
11	81	رعیت	بازاری	1 هکتار	
12	93	خرده‌مالک	کشاورز		2 هکتار
13	متوفی (در زمان اصلاحات ارضی 54 ساله)	بزرگ‌مالک	متوفی		بیش از 30 هکتار
14	84	خرده‌مالک	بازاری		5 هکتار
15	93	خرده‌مالک	کشاورز		2 هکتار
16	85	خرده‌مالک	دبیر بازنشسته		4 هکتار
17	82	خرده‌مالک	بازنشسته اداره بهداشت		4 هکتار
18	متوفی (35 ساله در زمان اصلاحات ارضی)	بزرگ‌مالک	متوفی		بیش از 40 هکتار
19	متوفی (45 ساله در زمان اصلاحات ارضی)	بزرگ‌مالک و نماینده مردم تالش در دوره قبل از انقلاب	متوفی		بیش از 100 هکتار
20	81	رعیت	کارمند بازنشسته شرکت تعاونی روستایی	2 هکتار	
21	متوفی (70 ساله در زمان اصلاحات)	بزرگ‌مالک	متوفی		بیش از 50 هکتار
22	91	خرده‌مالک	کشاورز		4 هکتار
23	90	رعیت	کارمند بازنشسته بنیاد شهید	2 هکتار	
24	86	رعیت	کشاورز	3 هکتار	

5. یافته‌های تحقیق

حافظه جمعی و یادآوری (و فراموشی هم‌بسته با آن) درون کادرهای اجتماعی صورت می‌گیرد. پیش از پرداختن به یافته‌ها باید یادآوری کنیم که یکی از مهم‌ترین کادرهای اجتماعی در یادآوری وقایع، کادر «نسل» است. سابقه توجه به نسل در مطالعات حافظه جمعی به اولین مطالعات (Schuman & Scott, 1989) در این حوزه بازمی‌گردد که در مطالعات بعدی (Griffin, 2004) هم همواره مورد توجه بوده است. در این پژوهش نیز به دلیل سپری شدن چند نسل بعد از واقعه اصلاحات ارضی، شناخت نحوه یادآوری این واقعه در نسل‌اولی‌ها نتایج درخور توجهی در پی خواهد داشت؛ به‌ویژه که هفده سال بعد از آغاز اصلاحات ارضی، واقعه انقلاب و تغییر نظام سیاسی، احتمالاً حافظه جمعی نسل‌دومی‌ها را به شدت به خود درگیر کرده است و همین امر ضرورت مطالعه نسل‌اولی‌ها در مورد اصلاحات ارضی را دوچندان می‌کند.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد نسل‌اولی‌ها اعم از افراد درون کادرهای اجتماعی متفاوت (یعنی با گرایش‌های دینی، تحصیلات یا با خاستگاه طبقاتی متفاوت در زمان اجرای اصلاحات ارضی) همگی واقعه اصلاحات ارضی را به‌عنوان یک واقعه مجزا، بسیار حیاتی و اثرگذار بر زندگی‌شان تجربه کرده‌اند و به‌هیچ‌وجه آن را به‌شکلی مغشوش یا در ترکیب با وقایع انقلاب به‌یاد نمی‌آورند. مصاحبه‌های صورت‌گرفته گویای آن است که اصلاحات ارضی به‌شکل مستقیم بر دارایی این نسل در زمان اجرای اصلاحات ارضی و پس از آن اثر گذاشته و افراد این نسل شخصاً قانون اصلاحات را مهم‌ترین واقعه زندگی‌شان توصیف کرده‌اند.

وضعیت رعیت‌ها قبل از اصلاحات ارضی از همه بابت، از نظر اقتصادی، بهداشتی و رفاهی خیلی بد و زیر صفر بود. همه دست‌رنجشان عاید مالک می‌شد. نمی‌توانید وضعیت اسفبار رعیت‌ها را تصور کنید. اصلاحات ارضی وضعیت آن‌ها را زیرو رو کرد (1). خرده‌مالک در زمان اصلاحات ارضی).

اصلاحات ارضی خیلی خوب بود. از نوکری ارباب بیرون اومدیم. زمین مال من بود ارباب به زور گرفته بود که دولت از او گرفت و به من داد (2). رعیت سابق).

درباره نحوه اجرای برنامه اصلاحات ارضی در منطقه مطالعه یافته‌ها حاکی از آن است که اراضی در این منطقه از سال 1340 به‌بعد مشمول یکی از مراحل سه‌گانه اصلاحات ارضی شد؛

خاطره اصلاحات ارضی _____ حمید عبداللهی چندانق و همکار

به طوری که در بین رعیت‌ها می‌توان افرادی را شناسایی کرد که در نتیجه یکی از دو شق تقسیم (تقسیم اراضی ارباب بین ارباب و رعیت) یا فروش (فروش اراضی ارباب به رعیت‌ها) صاحب زمین شدند. یکی از مجریان سابق برنامه اصلاحات ارضی در منطقه درباره قانون اصلاحات ارضی و مراحل سه‌گانه آن و همچنین اجرای این قانون در منطقه مطالعه چنین توضیح می‌دهد:

قانون اصلاحات ارضی در ایران در سه مرحله اجرا شد. مرحله اول (مصوب 19 دی 1340) در اراضی بزرگ‌مالکانی اجرا شد که صاحب چندین ده بودند. کلیه آبادی‌های این اربابان مشمول قانون مرحله اول اصلاحات ارضی شد به جز به اندازه شش دانگ یک آبادی. اراضی این بزرگ‌مالکان در بین رعیت‌های آن‌ها تقسیم شد و (از طریق قسط‌بندی در 15 قسط) حق نسق آن‌ها تبدیل به مالکیت گردید. مرحله دوم اصلاحات ارضی (در قالب فرم 2 توافق) در آبادی‌هایی اجرا شد که در آن چند خرده‌مالک کل اراضی را در مالکیت داشتند و رعیت‌ها در اراضی آن‌ها نسق‌دار بودند. بنابر فرم 2 توافق، قرار شد که اراضی این خرده‌مالکان به مدت 30 سال به اجاره رعیت‌ها درآید و روابط از رابطه ارباب رعیتی به رابطه ماجر مستأجری تغییر یابد. نتایج اجرای مرحله دوم اصلاحات ارضی نشان داد اجرای این برنامه به نفع رعیت‌ها نیست؛ در نتیجه مرحله سوم اصلاحات ارضی در همان مناطق اجرا شد. مرحله سوم، دو شق تقسیم یا فروش را شامل می‌شد؛ بدین ترتیب که در آغاز به این (خرده) مالکان گفتند با رعیت‌هایتان توافق کنید و اراضی را بین خودتان و رعیت‌هایتان تقسیم کنید. از آنجا که تعداد کمی از اربابان چنین کردند، لذا ماده دیگری اضافه شد دال بر اینکه اربابان دیگر حق تقسیم اراضی بین خود و رعیت‌هایشان را ندارد و باید اراضی‌شان را به رعیت‌ها (با نظارت مأموران دولتی در 12 قسط و از طریق دفترخانه) بفروشند. پس از این نقل و انتقال، اربابان با دولت (بانک کشاورزی) طرف حساب بودند و در 10 یا 12 قسط پول اراضی‌شان را از دولت دریافت کردند. از سوی دیگر، رعیت‌ها نیز باید قسط‌هایشان (هر سال یک قسط، جمعاً 12 قسط) را به دولت (بانک کشاورزی) پرداخت می‌کردند. آبادی‌های منطقه طوالش مشمول یکی از مراحل سه‌گانه شدند (3). از مأموران دولت برای اجرای اصلاحات ارضی در منطقه).

نحوه اجرای برنامه اصلاحات ارضی از نظر رعیت‌های سابق، شکلی کاملاً فردی، ملموس و جزءنگرانه داشته است و عموماً همچون یک تصادف و واقعه باورنکردنی به یاد آورده و روایت می‌شود:

هیئت مجری اصلاحات ارضی در مسجد مستقر و مشغول لیست برداری از مقدار اراضی زیر کشت هر رعیت و نام اربابش بود. ما با وجود مخالفت اربابان حرف هیئت را قبول کردیم و مقدار اراضی‌ای را که روی آن کشت می‌کردیم، به همراه نام اربابان به آن‌ها اعلام کردیم تا در لیستشان بنویسند و بعد آن اراضی را ثبتی دریافت کردیم و قرار شد قسط‌هایمان را سالانه به بانک کشاورزی پرداخت کنیم (4. رعیت سابق).

هیئت مجری اصلاحات ارضی از من (و برادرم) پرسیدند چقدر از اراضی ارباب را می‌کاری؟ گفتم 50 لته¹⁰ 24 لته به ما دو برادر یعنی 12 لته من و 12 لته برادرم دادند و 26 لته را به ارباب برگرداندند. ارباب به من پیش‌نهاد داد مستقیماً کل پول 24 لته را به ارباب بدهم ولی چون من گفتم پول ندارم، او مجبور شد به دولت بفروشد و کل پول را از دولت بگیرد و بعد من به دولت اقساط پرداخت کردم (2. رعیت سابق).

از دیگر به‌یادمانده‌های اجرای برنامه اصلاحات ارضی در بین نسل‌اولی‌ها، فارغ از تفاوت‌هایشان، دفعتی و ضربتی بودن اجرای آن و بی‌اطلاعی رعیت‌ها و اربابان از چگونگی آن برنامه و اجرایش است؛ به طوری که حتی برخی مالکان سابق همین بی‌اطلاعی را عامل اصلی ناتوانی آن‌ها در نگاه‌داشت اراضی‌شان می‌دانند.

مأموران دولت در مسجد بودند و ما رفتیم آنجا و مقدار زمینمان را در دفتر آن‌ها ثبت کردیم (5. رعیت سابق).

اوایل وقتی صحبت اصلاحات ارضی بود، می‌گفتند قرار است اراضی شما مشمول اصلاحات ارضی بشود. ما هم خوشحال بودیم، چون شایع بود دولت اراضی ما را به اجاره ده‌ساله به رعیت‌هایمان خواهد داد و ما فقط از آن‌ها اجاره خواهیم گرفت و دیگر با آن‌ها سروکله نخواهیم زد. نگو که این‌ها این‌طوری داشتند ما را گول می‌زدند. یک سال بعد مجبورمان کردند املاکمان را ثبتی بین رعایایمان تقسیم کنیم ولی من قبلاً هنوز هم هنوز است راضی نیستم (6. خرده‌مالک در زمان اجرای اصلاحات ارضی).

تا جایی که به‌یاد می‌آورم خود مالکان هم از کم‌وکیف قانون اصلاحات ارضی اطلاع نداشتند و گرنه خیلی از آن‌ها می‌توانستند بخشی از اراضی‌شان را حفظ کنند؛ ولی به دلیل ناآشنایی نتوانستند چنین کاری کنند و اراضی‌شان مشمول قانون اصلاحات ارضی شد (7. رعیت سابق). از نتایجی که در تمام مصاحبه‌ها به‌وضوح بر آن تأکید شده، یادآوری واقعه اصلاحات ارضی با رویکردی حال‌گرایانه است. تمام نمونه‌ها با توجه به وضعیت اقتصادی، اجتماعی و

خاطره اصلاحات ارضی _____ حمید عبداللهی چندانق و همکار

سیاسی کنونی‌شان، و تأثیر برنامه اصلاحات ارضی بر آن، این برنامه را مفید یا نابرابرانه ارزیابی می‌کردند. چنین نگاه حال‌گرایانه‌ای خود را درون یادآوری واقعه اصلاحات ارضی در کادر خاستگاه طبقاتی به نمایش می‌گذارد که به تفصیل به آن می‌پردازیم.

5-1. یادآوری اصلاحات ارضی در چارچوب کادر خاستگاه طبقاتی

پیش از بررسی واقعه اصلاحات ارضی در حافظه جمعی نمونه‌هایی با خاستگاه‌های طبقاتی مختلف یادآوری می‌کنیم که در منطقه مطالعه علاوه بر خاستگاه طبقاتی رعیتی که کاملاً آشکار است، خاستگاه طبقاتی مالکی به دو دسته تقسیم شده بود: نخست، بزرگ‌مالکان با اراضی بسیار گسترده و دوم، خرده‌مالکان با اراضی نسبتاً محدود که اراضی‌شان را خود کشت نکرده و در قبال بخشی از محصول (عموماً نصف محصول) به زارعانی (رعیت‌هایی) برای کشت می‌دادند. براساس نتایج مصاحبه‌ها، این خرده‌مالکان نیز بر دو نوع بوده‌اند: خرده‌مالکانی که اراضی‌شان را یا خریداری کرده یا از پدران‌شان به ارث برده بودند و خرده‌مالکانی که همچون واسطه‌هایی، اراضی را از بزرگ‌مالکان به اجاره جنسی گرفته و آن را در بین رعیت‌های خود درمقابل بهره مالکانه توزیع کرده بودند.

در اینجا در نظام ارباب‌رعیتی، از گذشته واسطه‌هایی نیز بودند که اراضی را از اربابان گرفته و همچون ارباب به دیگران برای کشت می‌دادند. در زمان اجرای برنامه اصلاحات ارضی این واسطه‌ها مدعی بودند اراضی باید به آن‌ها برسد، ولی مأموران دولت تأکید داشتند مالکیت اراضی فقط به کسانی داده می‌شود که روی آن کشت می‌کنند (4. رعیت سابق).

فارغ از تنوعات موجود در خاستگاه طبقاتی مالک، رابطه همه مالکان با زارعانی که در زمین آن‌ها کار می‌کردند، رابطه ارباب‌رعیتی بود و زارع رعیت ارباب قلمداد می‌شد. ذکر این نکته حائز اهمیت است که در این مطالعه، نمونه‌های مالک عمدتاً یا خرده‌مالکانی بودند که اراضی‌شان را خریداری یا از پدران‌شان به ارث برده بودند یا خرده‌مالکان واسطه بودند. دسته اول مالکان، یعنی بزرگ‌مالکانی با اراضی بسیار گسترده که تعداد آن‌ها در دوران قبل از اصلاحات ارضی بسیار اندک بود، همگی در گذشته‌اند؛ به همین دلیل در بین نمونه‌ها نمونه‌ای از آن‌ها انتخاب نشد. پس از توضیح درمورد خاستگاه طبقاتی اربابی و رعیتی، نحوه یادآوری

واقعه اصلاحات ارضی در بین نمونه‌هایی با خاستگاه طبقاتی مختلف در زمان اجرای آن را می‌کاویم.

بررسی یادآوری اصلاحات ارضی در چارچوب کادر خاستگاه اجتماعی نشان می‌دهد رعیت‌های سابق و حتی آن دسته از خرده‌مالکانی که در نتیجه برنامه اصلاحات ارضی اراضی‌شان را از دست ندادند، اصلاحات ارضی را همچون خاطره‌ای بسیار خوب همراه با حس شادمانی و خوش‌بختی به‌خاطر می‌آورند و آن را پایان بندگی و فرمان‌برداری محض از بزرگ‌مالکان می‌دانند. این دسته از نمونه‌ها واقعه اصلاحات ارضی را در وهله اول در تقابل با دوران پیش از آن به‌یاد می‌آورند؛ به‌طوری که مهم‌ترین نکته در مصاحبه با این افراد، یادآوری روابط اجتماعی مبتنی بر نظام ارباب-رعیتی، استثمار و ظلم و جفا در دوران قبل از اصلاحات ارضی است. ترس و وحشت از خان‌ها و عمالشان چنان در مردم به‌ویژه رعیت‌ها احساس بی‌قدرتی محض ایجاد کرده بود که هنوز هم در خاطره آن‌ها باقی مانده است. یادآوری ظلم و جفا فقط جنبه اقتصادی نداشت؛ بلکه ابعادهای اجتماعی (به‌ویژه ناموسی) و سیاسی آن حتی بیشتر در یاد این دسته از نسل‌اولی‌ها مانده است. برای این دسته از نسل‌اولی‌ها اصلاحات ارضی پایان استثمار، بندگی، اطاعت و ظلم و جفا بود؛ به‌طوری که به‌باور بسیاری از آن‌ها، با اجرای اصلاحات ارضی رعیت‌ها آزاد شدند، وضع اقتصادی و اجتماعی آن‌ها به‌تدریج بهبود پیدا کرد، ترس رعیت‌ها از اربابان کاهش یافت و عملاً اربابان نفوذ قبلی‌شان بر رعیت‌ها را از دست دادند.

در آن دوران رعایا درمقابل اربابانشان واقعاً مثل برده بودند، و هر زمان باید در خدمت خواسته‌های آن‌ها می‌بودند. هر نوع تخطی از خواسته‌های اربابان می‌توانست به بازپس‌گیری نسق زراعی رعیت از سوی ارباب منتهی شود (8. رعیت سابق).

زمان اصلاحات ارضی حدوداً 25 ساله بودم. به‌یاد دارم رعیت‌ها حتی در مواقعی که شدیداً نیازمند و محتاج بودند از ترس بزرگ‌مالکان قدرت دست‌زدن به محصول کاشته‌شده توسط خودشان را نداشتند. [...] ظلم آن‌قدر بود که حتی وقتی مزرعه را آفت می‌زد، ارباب به‌زور و به‌جای سهم اربابی‌داری شخصی رعیت را تصاحب می‌کرد. نمی‌توانید تصور کنید که ظلم چقدر بود [...] یادم است سال‌ها قبل از اصلاحات ارضی وقتی محصل بودم یک بار با لباس سفید رفتم مدرسه. بچه‌های خان با همدستانشان پس از کتک، مرا زمین زدند و لباس‌هایم را

خاطره اصلاحات ارضی _____ حمید عبداللهی چندانیق و همکار

گلی کردند و به من گفتند لباس سفید فقط مال ارباب‌هاست و کسی حق ندارد بپوشد (9). در زمان اصلاحات ارضی از فرزندان خرده‌مالکان).

یادم است زمان برداشت محصول، رعیتی که به‌جای نسقش سند گرفته بود، پس از جمع‌آوری محصول با صدای بلند فریاد می‌زد خدایا شکر، خودم صاحب تمام محصول هستم، از خان و مالک خبری نیست (10). رعیت سابق).

ارباب فقط برای گرفتن بهره مالکانه نمی‌آمد، مسائل ناموسی هم بود (4). رعیت سابق). در مقایسه با رعیت‌های سابق، مالکانی که اراضی‌شان به‌علت اصلاحات ارضی از دست رفته بود، واقعه اصلاحات ارضی را نه در ارتباط با گذشته پیش از آن، بلکه در ارتباط با سال‌های پس از آن به یاد می‌آورند. در واقع، در بررسی تحلیلی و مقایسه‌ای، نکته مهم این است که نزد مصاحبه‌شوندگانی که قبل از اصلاحات ارضی رعیت بودند، یادآوری اصلاحات ارضی به‌شدت با گذشته ارباب‌رعیتی مرتبط است؛ درحالی که در مالکان سابق، واقعه اصلاحات ارضی با سال‌های افول قدرت آن‌ها بلافاصله بعد از اجرای آن گره خورده است.

با اجرای اصلاحات ارضی، در بعضی نقاط رعیت‌ها درمقابل اربابان ایستادند و به آن‌ها بی‌حرمتی و توهین‌ها شد. جو تنفر از مالکان رواج پیدا کرد. ادارات هم برخورد مناسبی با اربابان نداشتند (11). رعیت سابق).

معلوم است که وقتی آدم املاکش و اموالش را از دست بدهد، ناراحت می‌شود؛ ولی نمی‌شد کاری کرد، درمقابل دولت چکار می‌شد کرد (12). خرده‌مالک در زمان اصلاحات ارضی).

در بین مصاحبه‌شوندگانی با خاستگاه طبقاتی اربابی، یادآوری اصلاحات ارضی علاوه‌بر آنکه با حس بدی همراه بود، یادآور احساس بی‌قدرتی آن‌ها درمقابل اراده دولت برای اجرای برنامه اصلاحات ارضی بود. این امر علاوه‌بر اربابان پیشین، حتی در خاطره رعیت‌های سابق نیز نقش بسته است؛ اما در ذهن این رعیت‌های سابق به‌صورت تقابل دولت با اربابان و ناتوانی اربابان درمقابل قدرت، فشار و عزم بسیار زیاد دولت برای اجرای برنامه اصلاحات ارضی به یاد مانده است. در یک جمع‌بندی کلی می‌توان چنین ادعا کرد که یادآوری واقعه اجرای برنامه اصلاحات ارضی در منطقه مطالعه، هم در بین رعیت‌ها و هم مالکان سابق با ویژگی‌های اقتدارگرایانه رژیم سابق درآمیخته است.

اصلاحات ارضی چیزی جز خاطرات بد نیست. این برنامه در این منطقه خیلی با سرعت انجام شد. دولت با زور مجبورم کرد نصف اراضی‌ام را به رعیت‌هایم بدهم. بخشی از املاکم از

دست رفت، یعنی با زور از من گرفتند. شاه این کار را برای سلطنتش کرد. هدفش مردم نبود (14). خرده‌مالک در زمان اصلاحات ارضی).

یادم است رعایا خیلی شاد بودند و در بین آن‌ها دید مثبتی نسبت به خاندان سلطنتی ایجاد شده بود. درمقابل، مالکان از اجرای اصلاحات ارضی خیلی عصبانی و ناراحت بودند. یکی از ارباب‌ها (13) وقتی رادیو درمورد اصلاحات ارضی اخباری می‌داد رادیو را از فرط عصبانیت به زمین کوبید (8). رعیت سابق).

بزرگ‌مالکان خیلی ناراحت بودند؛ ولی نمی‌شد درمقابل دولت ایستاد (15). خرده‌مالک در زمان اصلاحات ارضی).

یادم است در اخبار گفتند در یکی از روستاهای مراغه، اربابی مأموران اجرای قانون اصلاحات ارضی را در طولیه زندانی کرده بود. خبر به بالاترین مقامات وزارت کشاورزی رسید، آن‌ها با هلی‌کوپتر مستقیم آمدند و مأموران ارشد نیروی انتظامی را خلع درجه و به‌شدت توبیخ کردند که چرا اجازه چنین برخوردی داده شده است (1). خرده‌مالک در زمان اصلاحات ارضی).

بعضی نقاط کشور خوانین درمقابل مأموران اجرای اصلاحات ارضی مقاومت می‌کردند. یادم است در استان فارس مهندسی به‌نام ملک عابدی رئیس اصلاحات ارضی فارس در درگیری‌ها با ایادی خوانین منطقه کشته شد که در کشور سر و صدای زیادی به‌پا کرد و خود شاه درمورد آن صحبت کرد (8). رعیت سابق).

یکی از نکاتی که در حافظه جمعی نسل‌اولی‌ها درمورد اصلاحات ارضی برجسته و درخور توجه است، چگونگی یادآوری تخلفات در جریان اجرای این برنامه در بین نسل‌اولی‌هایی با خاستگاه طبقاتی مختلف است. نسل‌اولی‌هایی با خاستگاه طبقاتی رعیتی، تخلفات را به اربابان، و درمقابل نسل‌اولی‌هایی با خاستگاه طبقاتی اربابی تخلفات را به رعیت‌ها نسبت می‌دهند. رعیت‌های سابق به رشوه‌گیری و دخالت‌های اربابان برای تغییر در مسیر اجرای اصلاحات ارضی اشاره کرده‌اند. به‌نظر برخی از آن‌ها، تخلف اربابان با قدرت و بزرگ دوسویه بود. آن‌ها از یک سو هم رعیت‌ها و هم دولت را فریب دادند و با فشار بر رعیت‌ها، آن‌ها را مجبور کردند به دولت اعلام کنند در اراضی نامرغوب برای ارباب کشت می‌کردند و از این راه اربابان این اراضی نامرغوب را به دولت فروختند؛ از سوی دیگر مانع انتقال اراضی مرغوب به رعیت‌ها شدند و آن‌ها را از اجرای قانون اصلاحات ارضی معاف کردند و در دست خود نگه داشتند. بدین ترتیب، از نظر رعیت‌های

خاطره اصلاحات ارضی _____ حمید عبداللهی چندانق و همکار

سابق، اربابان واقعی به‌انحای مختلف سعی می‌کردند برنامه اصلاحات ارضی را دور بزنند و از اجرای این برنامه حداقل در بخش‌های بزرگی از اراضی‌شان سرباز زدند.

در زمان اجرای برنامه اصلاحات ارضی، اربابان به ما می‌گفتند اگر اسمتان را در لیست مأموران اجرای اصلاحات ارضی که در مسجد مستقر بودند ننویسید، ما کاری به شما نداریم و شما باز می‌توانید در زمین ما به‌عنوان رعیت کشت کنید. ولی مأموران دولت به ما می‌گفتند ارباب‌ها دروغ می‌گویند، دولت پول زمین‌ها را به اربابان خواهد داد، شما اسمتان را در لیست بنویسید. بعضی‌ها حرف اربابان را قبول می‌کردند؛ ولی مأموران دولت رعیت‌ها را به ثبت اراضی زیر کشتشان خیلی ترغیب می‌کردند (4. رعیت سابق).

در این منطقه، اربابان بزرگ از این ترفند برای نگه داشتن اراضی در دست خودشان زیاد استفاده کردند: اربابان رعیت‌هایشان (برای مثال رعیت الف) را به دادگاه می‌کشاندند و با تهدید، تطمیع و فشار از رعیت‌های دیگرشان (که همسایه رعیت الف بودند) می‌خواستند به‌عنوان شاهد به دروغ شهادت دهند. رعیت «الف» در قطعه زمین 1 کشت نمی‌کرده است تا از این طریق زمینی که رعیت الف در آن برای ارباب کشت می‌کرده، مشمول اصلاحات ارضی نشود و در دست ارباب باقی بماند. درواقع، اربابان بزرگ در اجرای اصلاحات ارضی به نفع خودشان دخالت کردند، ولی خرده‌مالکان نتوانستند دخالت کنند و اساساً اراضی آن‌ها به‌شکل تمام و کمال مشمول قانون شد (16. خرده‌مالک در زمان اصلاحات ارضی).

یادم می‌آید اواسط مرداد، زمان اجرای اصلاحات ارضی، من جوانی بیست‌ساله بودم. یکی به من اطلاع داد آقای 18 (نماینده تام‌الاختیار آقای 19، بزرگ‌مالک کل منطقه) مرا فراخوانده. رفتم پیشش. از من پرسید پدرت کجاست؟ گفتم بیلاق. دیدم دسته‌ای از رعایا جمع شده‌اند و کسانی هم آمده‌اند و لیست گذاشته‌اند و چیزهایی می‌نویسند. آقای 18 به من گفت انگشتت را به‌جای پدرت زیر این کاغذ فشار بده. من هم همین کار را کردم. بعد از 5 یا 6 سال، برای گرفتن وام به اداره کشاورزی رفتیم، آنجا به ما گفتند شما بدهی اصلاحات ارضی دارید؛ گفتیم به کی؟ گفتند شما از آقای 19 (بزرگ‌مالک کل منطقه) در کنار دریا 2 هکتار زمین دریافت کرده‌اید، درحالی که ما اصلاً از چنین زمینی مطلع نبودیم. درواقع، دسته‌ای از اربابان کوه و کمر و سنگلاخ و اراضی این‌چنینی را به نام نسق به دولت و درواقع به رعیت‌هایشان فروخته بودند (17. رعیت سابق).

خرده‌مالکانی که پیش از اجرای اصلاحات ارضی عملاً ارباب قلمداد می‌شدند، تخلفات را به‌گونه‌ای دیگر به‌یاد می‌آوردند. از نظر آن‌ها، چون نه خرده‌مالک و نه ارباب بزرگ‌مالک بودند

و در آن زمان کل دارایی‌شان محدود بود و فقط به دلیل ناتوانی، آن اراضی را به زارعانی داده بودند، زارعان نباید اراضی آن‌ها را مشمول قانون اصلاحات ارضی می‌کردند. به‌باور آن‌ها، تقسیم زمین آن‌ها ناجوان‌مردانه و ناعادلانه بوده است. حتی یکی از مجریان سابق اجرای برنامه اصلاحات ارضی که در مناطق مختلف گیلان و از جمله طوالش این برنامه را اجرا کرده بود، ادعای این خرده‌مالکان به اصطلاح ارباب را تأیید می‌کند:

آن زمان افرادی بودند که زمین زیادی نداشتند مثلاً 10 لته زمین داشتند، به دلایلی از جمله بیلاق قشلاق، در همان مقدار اراضی‌شان نمی‌توانستند کشت کنند؛ لذا بالاجبار آن را به زارعانی به نصفه کاری داده بودند. زمان اصلاحات ارضی این زارعان مدعی شدند اراضی نسق آن‌هاست و بدین ترتیب چنین اراضی‌ای هم مشمول قانون اصلاحات ارضی شد که کاملاً ناحق بود (20). رعیت سابق).

وقتی در رشت کارمند مجری برنامه اصلاحات ارضی بودم، خانم خرده‌مالکی بود که دارایی‌اش در کل نیم‌هکتار زمین بود که بر روی آن رعیت صاحب‌نسقی کار می‌کرد. من از آنجا که کل دارایی این خانم نیم هکتار زمین بود، اراضی او را مشمول اجرای قانون اصلاحات ارضی نمی‌کردم. رعیت شکایت کرد و مدعی شد باید طبق قانون، نسقش تبدیل به مالکیت شود. در نتیجه این شکایت، مدیرکل رشت من را خواست، من ماجرا را توضیح دادم؛ ولی به من گفت به تو ربطی ندارد تو مجری قانون هستی و باید آن‌را اجرا کنی و نهایتاً مجبور شدم طبق قانون حق را به رعیت بدهم که به نظر من ناعادلانه بود. آن خانم هر وقت من را می‌دید نفرین می‌کرد؛ ولی چاره‌ای نبود قانون دستان را بسته بود (3). از مأموران دولت برای اجرای اصلاحات ارضی در منطقه).

من اراضی‌ام را خریده بودم، از پدرم به ارث نمانده بود. بخشی از املاکم از دست رفت، هنوز هم وقتی یادم می‌افتد، ناراحت می‌شوم (14). خرده‌مالک در زمان اصلاحات ارضی).

فارغ از تفاوت‌ها در نحوه یادآوری تخلفات در بین رعیت‌ها و اربابان سابق، وجود تخلفات هنگام اجرای برنامه اصلاحات ارضی در منطقه مطالعه از موضوعاتی است که در حافظه جمعی همه نسل‌اولی‌ها مشاهده می‌شود. خاستگاه طبقاتی به‌عنوان مهم‌ترین کادر یادآوری واقعه اصلاحات ارضی از چنان اهمیتی برخوردار است که حتی کادر مذهب، به‌عنوان یکی دیگر از کادرهای یادآوری آن واقعه، تحت تأثیر آن قرار دارد. حال به بررسی دقیق‌تر چگونگی یادآوری واقعه اصلاحات ارضی در چارچوب کادر اجتماعی مذهب می‌پردازیم.

5-2. یادآوری اصلاحات ارضی در چارچوب کادر مذهب

یافته‌های به‌دست‌آمده از مصاحبه‌های عمیق گواه این است که «مذهب» پس از خاستگاه طبقاتی، دومین کادر اجتماعی مهم در یادآوری واقعه اصلاحات ارضی است. بخش بزرگی از نمونه‌ها به تقابل قانون اصلاحات ارضی با استنباط مذهبی مردم آن زمان اشاره کرده‌اند؛ به طوری که دومین بخش بزرگ خاطرات به‌جامانده از آن دوران به بحث حلالیت و رضایت یا عدم رضایت مذهبی اربابان از رعیت‌ها یا حلالیت‌خواهی رعیت‌ها از اربابان سابقشان پس از اجرای برنامه اصلاحات ارضی اختصاص دارد. در واقع، کادر مذهب هم در زمان وقوع اصلاحات ارضی و هم در یادآوری آن نقش مهمی ایفا کرده است و هنوز هم یادآوری آن تاحدودی در چارچوب مذهب صورت می‌گیرد.

یادم است همان زمان اجرای اصلاحات ارضی در مورد زمین دریافت‌شده بین مردم بحث زیادی درمی‌گرفت، اینکه آن را چه کسی می‌دهد؟ مالک می‌دهد؟ آیا قانون می‌دهد و اگر این‌طور است، آیا درست است؟ یادم است یک‌بار در قهوه‌خانه همه جمع شده بودند و یک آدم کم‌حرف و دانایی بود که گفت این اراضی را قانون به شما می‌دهد و این قضیه اشکال دارد. چرا بحث را پیچیده می‌کنید. اگر در آینده نزدیک قانون بگوید دخترت را به عقد پسرت دربیاور، آیا این کار را می‌کنید، یا شما به یک شرعی معتقدید؟ درمقابل این حرف در قهوه‌خانه هیچ‌کس نتوانست حرفی بزند. یادم می‌آید پس از اجرای اصلاحات ارضی، بعضی از زارعان به‌دلایل شرعی، اراضی را به مالکان پیشینشان پس دادند (12). خرده‌مالکان در زمان اجرای اصلاحات ارضی).

یادم می‌آید آخرین روزهای لیست‌برداری از اراضی، از بیلاق رسیدم؛ هیئت لیست‌بردار در روستای نومندان مستقر بود. حضور من مانع از اجرای قانون اصلاحات ارضی بر بخشی از اراضی‌ام شد که دست یکی از زارعانم بود. او سید اولاد پیغمبر بود. زمینی را که از من در دست داشت، به هیئت لیست‌بردار نگفته بود. آدم خوبی بود. به من گفت اگر از بیلاق هم نمی‌آمدی نمی‌گذاشتم از این زمین لیست‌برداری کنند. هیچ شکایتی هم از من نکرد و هیچ چیز هم از من نگرفت. گفت زمین مال شماست و حرام است اگر چیزی از شما بگیرم (14). خرده‌مالک در زمان اصلاحات ارضی).

نکته درخور توجه این است که در یادآوری به‌هم‌پیوسته واقعه اصلاحات ارضی با توجیهاات دینی آن در بین نمونه‌هایی با خاستگاه طبقاتی اربابی یا رعیتی، درکل تفاوت

چشم‌گیری مشاهده نمی‌شود و هم اربابان و هم رعیت‌های سابق، هر دو، مبحث حلالیت را بخش مهمی از خاطرات آن دوران می‌دانند:

وقتی در نتیجه اصلاحات ارضی مالکیت اراضی‌ای را که روی آن از گذشته کار می‌کردیم، دریافت کردیم، بعضی از ماها رفتیم پیش اربابان سابقمان و گفتیم بخشی از اراضی‌مان را برای حلالیت به شما برگردانیم. بعضی از اربابان از این اقدام استقبال می‌کردند و بعضی‌ها هم می‌گفتند ما پول اراضی‌مان را از دولت گرفته‌ایم و زمین‌ها حلالتان باشد (4. رعیت سابق). یاد می‌آید یکی از همین هم‌محللی‌های ما چند سال پس از اجرای اصلاحات ارضی می‌خواست به حج برود. او 12 لته از آقای 21 (بزرگ‌مالک) زمین به نسق داشت که در نتیجه اجرای اصلاحات ارضی به او رسیده بود. زمان رفتن به حج، روحانیون محلی به او گفته بودند که حج شما قبول نیست؛ چون مالک نه با خواست قلبی، بلکه به‌زور زمینش را در اختیار شما گذاشته است. به همین دلیل او پیش مالک رفت و از او حلالیت خواست و به مالک پیشنهادش گفت که یا زمینت را پس بدهم یا مبلغی از من بگیر و مال من را حلال کن تا حج من قبول حق باشد (20. رعیت سابق).

شایان توجه است که با گذشت زمان از واقعه اصلاحات ارضی و نزدیکی به انقلاب، و با حاکم شدن گفتمان اسلام انقلابی بر تصور مردم از مذهب، استنباط‌های مذهبی مردم تغییر کرد و خاطرات رعیت‌ها از اصلاحات ارضی و بحث حلالیت را تحت‌الشعاع قرار داد؛ به‌طوری که بخشی از نمونه‌های مطالعه اصلاحات ارضی را هرگز در منافات با شرع نمی‌دانستند و آن را امری قانونی و در عین حال شرعی تعبیر می‌کردند. چنین تعبیری فقط نزد بخشی از رعایای پیشین دیده می‌شود و هیچ‌یک از اربابان سابق به این شکل اصلاحات ارضی را به مسائل شرعی ربط نمی‌دهند.

در قرآن اشاراتی در ارتباط با اصلاحات ارضی آمده است، اینکه زمین مال کسی است که رویش کار می‌کند؛ پس اصلاحات ارضی از لحاظ شرعی هم کاملاً درست بود (5. رعیت سابق). به‌یاد دارم زمان انقلاب، امام - رحمت‌الله علیه - آمد و گفت آسمان مال خداست و زمین مال کسی است که روی آن کار می‌کند. برید زیر درخت رو هم گندم بکارید (9. پدر یکی از مقامات دولتی منطقه، و خرده‌مالک در زمان اصلاحات ارضی).

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد به‌دلیل نامشخص بودن حکومت بعد از انقلاب و سیاست‌های اقتصادی آن، بخشی از رعیت‌هایی که در جریان اصلاحات ارضی زمین دریافت

خاطره اصلاحات ارضی _____ حمید عبداللهی چندانق و همکار

کرده بودند، در جریان انقلاب از بازپس گرفته شدن اراضی دریافت شده هراسان بودند. همین امر یادآوری واقعه اصلاحات ارضی را به نوعی به روی داد انقلاب مرتبط می کند:

با وقوع انقلاب و حمایت از محرومان تصور اینکه دوباره اراضی واگذار شده به مالکان برگردد، کاملاً منتفی شد و انقلاب اصلاحات ارضی را تعمیق کرد (9). پدر یکی از مقامات دولتی منطقه، و خرده مالک در زمان اصلاحات ارضی).

وقتی داشت انقلاب می شد این تصور که بعد از آمدن امام خمینی شاید مالکان دوباره اراضی را از رعیت ها بگیرند وجود داشت؛ ولی این طور نشد. خیلی از رعیت ها به همین دلیل از انقلاب می ترسیدند (5). رعیت سابق).

در خاتمه بحث کادر اجتماعی مذهب لازم است ذکر کنیم که واقعه اصلاحات ارضی در حافظه جمعی افراد تحصیل کرده تر کمتر با مباحث دینی و مذهبی پیوستگی دارد. این بخش از نمونه ها واقعه اصلاحات ارضی را اساساً در پیوستگی با مباحث سیاسی اقتصادی و اجتماعی کلاتر و حتی بین المللی به یاد می آورند.

3-5. یادآوری اصلاحات ارضی در چارچوب کادر مذهب

بخشی از نسل اولی هایی که در آن دوران سواد خواندن و نوشتن داشتند، این واقعه را دقیق تر و با جزئیات و در عین حال جامع تر به یاد می آورند. ظلم بیش از حد مالکان، بی سوادی رعایا، عدم تمایل اربابان به احداث مدرسه در آبادی هایشان در دوره قبل از اصلاحات ارضی، ناراحتی اکثر اربابان و موافقت آن ها با اصلاحات ارضی به سبب ترس از دولت، مخالفت روحانیون محلی با اصلاحات ارضی، نتایج بی حاصل اصلاحات ارضی برای خوش نشین ها، هم زمانی اصلاحات ارضی با انقلاب شاه و مردم، انقلاب سفید و با برنامه هایی مانند تشکیل سپاه دانش، ترویج بهداشت، ملی شدن جنگل ها، خروج جنگل ها از سیطره قدرت مالکان از جمله مواردی است که در حافظه جمعی نسل اولی های باسوادتر حک شده است.

به نظر من مالکان ثروتمند متضرر نشدند؛ ولی مالکانی که منحصراً به زمین وابسته بودند و اراضی زیادی نداشتند، به شدت لطمه دیدند. به یاد دارم حکومت برای حمایت از اصلاحات ارضی مردم را در شکل تظاهرات یا نشست هایی بسیج می کرد (11). رعیت سابق).

با افزایش میزان تحصیلات نسل‌اولی‌ها، نگرش آن‌ها به برنامه اصلاحات ارضی و اجرای آن در منطقه مطالعه انتقادی‌تر و تحلیلی‌تر می‌شود. یادآوری آن‌ها به‌جای آنکه حاوی عناصر احساسی و هیجانی باشد، بیشتر مملو از ارزیابی‌های عام، جامع و عمیق از اجرای این برنامه در منطقه است. درضمن، خاطره این افراد از اصلاحات ارضی محدود به منطقه مطالعه نبوده و گستره‌ای بیشتر را دربرمی‌گیرد.

اصلاحات ارضی بخشی از انقلاب سفید شاه بود که به توصیه آمریکا برای جلوگیری از رشد کمونیسم در ایران انجام شد. اصلاحات ارضی برای فرزندان رعیت‌هایی که با اصلاحات ارضی صاحب زمین شدند، چیزی جز فاجعه نبود؛ چون در نتیجه توارث چندپارچه شد و آن‌ها مجبور به مهاجرت و حاشیه‌نشینی شدند. درمقابل، برای خوانین خوب بود؛ چون پول اراضی‌شان را یک‌دست گرفتند. درواقع، اجرای اصلاحات ارضی در ظاهر به نفع رعیت‌ها بود؛ ولی در باطن به نفع بزرگ‌مالکان بود. همچنین یادم می‌آید اجرای اصلاحات ارضی برای ارسنجانی محبوبیت زیادی آورد که شاه از این مسئله خیلی خوشش نمی‌آمد (17). رعیت سابق).

همگام با اجرای اصلاحات ارضی که یکی از لواحق شش‌گانه شاه و مردم بود، باید آب رودخانه‌ها هم مانند سایر منابع ملی می‌شد. ولی به‌یاد دارم بعد از اصلاحات ارضی باز هم همان خوانین سابق میرآب‌ها را تعیین می‌کردند و عملاً در توزیع آب به‌شدت دخالت می‌کردند. یا نمونه دیگر تلاش خوانین به‌واسطه نفوذ در اداره منابع طبیعی و در شهرداری شهر، برای خارج ساختن اراضی زراعی خود در حومه شهر از شمول اجرای قانون اصلاحات ارضی بود که تا حدود زیادی موفق شدند (16). خرده‌مالک در زمان اصلاحات ارضی).

درباره افراد تحصیل‌کرده‌تر می‌توان ادعا کرد این بخش از نمونه‌های مطالعه بیش از آنکه تصویری جزئی و محدود از واقعه داشته و آن را با چند واقعه محلی شخصی به‌خاطر سپرده باشند، با رویکردی تحلیلی واقعه اصلاحات ارضی را به‌یاد می‌آورند و آن را به مجموعه‌ای از مسائل اقتصادی، سیاسی و اجتماعی و حتی بین‌المللی مرتبط می‌کنند. این بخش از افراد مطالعه به‌دلیل نگاه کل‌نگرانه به واقعه اصلاحات ارضی و مرتبط‌سازی آن با مجموعه‌ای از وقایع، حتی وقایع جزئی مانند تقسیم آب در منطقه مطالعه را عمیقاً در ارتباط ساختار قدرت در منطقه به‌یاد می‌آورند. از نظر آن‌ها، اصلاحات ارضی عمیقاً ساختار قدرت در مقیاس کلان را چندان در منطقه متحول نکرد و تحولات صورت‌گرفته نیز در درازمدت به نفع لایه‌های فقیر جامعه نبود.

6. نتیجه

واقعه اصلاحات ارضی - یکی از مهم‌ترین وقایع صد سال اخیر ایران - در سال‌های اخیر کمتر مورد مطالعه میدانی قرار گرفته است. شاید یکی از اصلی‌ترین دلایل چنین غفلتی، تصور بی‌ضرورت بودن چنین پژوهشی به دلیل گذشت زمان باشد؛ اما نگاه به تاریخ به‌عنوان پدیده‌ای سوژکتیو و بین‌ذهنی می‌تواند این واقعه مهم را دوباره زنده کند. همان‌طور که پیش‌تر ذکر کردیم، مطالعات پیشین درباره اصلاحات ارضی در ایران که عموماً در سال‌های دور انجام شده است، به دلیل رویکرد نخبه‌گرایانه و از بالا، توان بررسی ظرافت‌های وقایع صورت‌گرفته در جریان اصلاحات ارضی را ندارد. اما در این جستار با دغدغه نگاه حال‌گرایانه به تاریخ و مرتبط کردن تاریخ با مبحث حافظه جمعی و با رویکردی از پایین به تاریخ کوشیدیم خاطره اصلاحات ارضی در یک منطقه از شمال کشور را به‌طور عمیق مورد مطالعه میدانی قرار دهیم و از این راه، ظرافت‌های پیش‌گفته را با وجود گذشت زمان بنمایانیم. فرض اصلی این مطالعه یادآوری واقعه اصلاحات ارضی در چارچوب کادرهای اجتماعی حافظه جمعی بود. روایت‌های نمونه‌های مطالعه از واقعه اصلاحات ارضی نشان داد این واقعه در حافظه جمعی این افراد، درون کادرهای خاصی بازنمایی می‌شود. این کادرها به ترتیب اهمیت عبارت‌اند از: «خاستگاه طبقاتی»، «دین» و «تحصیلات».

در بین نمونه‌ها، افرادی با خاستگاه‌های طبقاتی «اربابی» و «رعیتی»، واقعه اصلاحات ارضی، نحوه اجرای آن و تخلفات صورت‌گرفته در حین اجرای این برنامه را به‌گونه‌های متفاوت و گاه متضاد به یاد می‌آورند. نمونه‌هایی که در زمان اجرای اصلاحات ارضی رعیت بودند، از آن واقعه به‌عنوان رخ‌دادی ظلم‌ستیز، خوش‌یمن و برابری‌جویانه یاد می‌کنند و در مقابل، نمونه‌هایی که در پی اجرای اصلاحات ارضی زمین‌های خود را از دست دادند، آن را ناعادلانه، غیرمنعطف و بی‌توجه به وضعیت واقعی مردمی که این برنامه برای آن‌ها اجرا شد، می‌دانند. از مهم‌ترین به‌یادمانده‌های اصلاحات ارضی که به‌شدت با وضعیت کنونی نمونه‌ها مرتبط است، نحوه یادآوری آن‌ها از بی‌عدالتی نسبی در اجرای قانون اصلاحات ارضی در منطقه مطالعه است. درحالی که رعیت‌های سابق این بی‌عدالتی‌ها را نتیجه دخالت اربابان در چگونگی تقسیم اراضی و از نوع تخلفات اربابان می‌دانند، اربابان سابق آن را از نوع تخلفات رعیت‌ها

(صورت‌برداری نادرست مقامات مجری قانون اصلاحات ارضی از میزان نسق رعیت‌ها در نتیجه دخالت‌های زارعان برای تقسیم اراضی‌شان) به‌یاد می‌آورند.

فارغ از نوع نگاه متفاوت نمونه‌هایی با خاستگاه طبقاتی اربابی یا رعیتی، هر دو دسته، واقعه اصلاحات ارضی را با توجه به تأثیرات آن بر شرایط کنونی آن‌ها ارزیابی کرده و از این نظر، در چارچوب رویکرد حال‌گرایانه آن را به‌یاد می‌آورند. یافته اخیر به‌نوعی بحث حافظه جمعی و خاطره را به جامعه‌شناسی آگاهی و شناخت مرتبط می‌کند و می‌تواند با رویکردی ذهن‌گرایانه نشان‌دهنده خصلت هرمنوتیکی تاریخ باشد.

پس از خاستگاه طبقاتی، «دین» مهم‌ترین کادر اجتماعی بود که واقعه اصلاحات ارضی درون آن به‌یاد آورده می‌شد. در مصاحبه‌ها، حلالیت و مسئله تقابل قانون اصلاحات ارضی با اصول شرع یکی از مهم‌ترین مباحث بود که با واقعه اصلاحات ارضی در حافظه نمونه‌های مطالعه بسیار مرتبط بود. نمونه‌هایی با میزان دین‌داری قوی، واقعه اصلاحات ارضی را در چارچوب مبحث شرعی یا غیرشرعی بودن آن واقعه به‌خاطر می‌آورند. در مصاحبه‌های صورت‌گرفته اشاراتی به این امر شد که در سال‌های انقلاب، نحوه بازنمایی واقعه اصلاحات ارضی در ذهن رعیت‌های سابق تغییر یافت؛ به‌طوری که رعیت‌های پیشین اراضی تحت مالکیتشان را حق مسلم خود تلقی می‌کردند و دیگر هیچ نیازی به حلالیت از اربابان سابقشان احساس نمی‌کردند.

بنابر اطلاعات به‌دست‌آمده از نمونه‌های مطالعه، «تحصیل» یکی از مهم‌ترین عوامل مؤثر بر حافظه جمعی افراد مصاحبه‌شونده بوده و یادآوری واقعه اصلاحات ارضی را بسیار تحت تأثیر قرار داده است. نمونه‌هایی با تحصیلات بیشتر تصویری جامع‌تر، عمیق‌تر و گسترده‌تر از آن واقعه در ذهن دارند و این درحالی است که با کم شدن میزان تحصیلات و درنهایت بی‌سوادی افراد مطالعه، یادآوری آن واقعه شکلی کاملاً شخصی، جزئی و خاص می‌یابد. همچنین با افزایش تحصیلات، افراد واقعه را در ارتباط با سایر پدیده‌ها و موضوعات و به‌عبارتی، درون یک کلیت به‌یاد می‌آورند و به همین دلیل، کیفیت یادآوری آن‌ها کل‌نگرانه، جامع، عمیق و بیشتر انتقادی است.

در جمع‌بندی کلی، مهم‌ترین وجوه یادآوری اجرای برنامه اصلاحات ارضی در منطقه تالش نزد نمونه‌های مصاحبه‌شونده عبارت‌اند از: وجود جبر اقتصادی (بهره مالکانه)، جبر سیاسی

خاطره اصلاحات ارضی _____ حمید عبداللهی چندانق و همکار

(ترس از ارباب) و جبر ایدئولوژیک (اعتقاد به شرعی بودن مالکیت اربابان بر اراضی زیر کشت رعیت‌ها) در دوران پیش از اصلاحات ارضی، اقتدارگرایی دولت و ترس همه و از جمله اربابان از دولت در زمان اجرای اصلاحات ارضی، و تخلفات گسترده در حین اجرای برنامه اصلاحات ارضی.

پی‌نوشت‌ها

1. Halbwachs
2. Griffin
3. History from below
4. Schuman and Scott
5. Mannheim
6. Schwartz
7. Mead
8. Armstrong
9. West
10. مقیاس محلی برای اندازه‌گیری مقدار زمین. بنابر اظهارات یکی از مأموران اجرای اصلاحات ارضی در منطقه، یک هکتار معادل 10 لته یا 2000 گیبض (مقیاس محلی دیگر) بود.

منابع

- احمدی، اسدالله (1387). *تاریخ و خاطره جمعی پژوهشی در تاریخ و خاطره جمعی در افغانستان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم اجتماعی. دانشگاه تهران.
- امیری، نادر (1388). «چشم‌اندازی به رمان تاریخ‌گرای فارسی». *مجله جامعه‌شناسی هنر و ادبیات*. س 1، ش 1، صص 39-60.
- ازکیا، مصطفی (1374). *مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی توسعه روستایی*. تهران: اطلاعات.
- داودی، علی‌اصغر (1391). «نقش حافظه جمعی در بروز منازعات قومی». *مجله جامعه‌شناسی ایران*. س 13، ش 1 و 2.
- سوداگر، محمدرضا (1358). *بررسی اصلاحات ارضی (50-1340)*. تهران: مؤسسه تحقیقات اقتصادی و اجتماعی پازند.
- فلیک، اووه (1388). *درآمدی بر تحقیق کیفی*. ترجمه هادی جلیلی. تهران: نشر نی.

جامعه‌شناسی تاریخی _____ دوره 7، شماره 2 بهار و تابستان 1394

- عبداللہی چندانق، حمید و فاطمه یزدان عاشوری (1392). «تاریخ معاصر ایران در حافظه جمعی ایرانیان، مطالعه‌ای بین‌قومی». *مجله مطالعات جامعه‌شناختی (نامه علوم اجتماعی)*. د. 20. ش 2. صص 45-82.
- غفاری‌نسب، اسفندیار (1389). «نقش حافظه جمعی در بروز منازعات قومی». *فصلنامه نیراس*. س 2 و 3. ش 5 و 6. صص 77-102.
- کاظمی، کاظم و سید سعید زاهد (1388). «حافظه جمعی و ابعاد آن: بررسی موردی حوزه علوم دینی شهر شیراز». *مجله مطالعات فرهنگی و ارتباطات*. ش 15. صص 69-92.
- لمبتون، ا.ک.س. (1351). *مالک و زارع در ایران*. ترجمه منوچهر امیری. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مانهایم، کارل (1389). *مقاله‌هایی درباره جامعه‌شناسی شناخت*. ترجمه فریبرز مجیدی. تهران: نشر ثالث.
- نورایی، مهرداد (1383). «هویت و حافظه جمعی». *مجله اطلاعات سیاسی-اقتصادی*. ش 207 و 208. صص 42-45.
- هوگلند، اریک ج. (1381). *زمین و انقلاب در ایران، 60-1340*. ترجمه فیروزه مهاجر. تهران: شیرازه.
- Armstrong, K. (2000). "Ambiguity and Remembrance: Individual and Collective Memory in Finland". *American Ethnologist*. Vol. 27. No. 3. Pp. 591-608.
- Bellah, R.N. Et al. (1985). *Habits of the Heart*. New York: Harper & Row.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Chicago: Chicago University Press.
- Irwin-Zarecka, I. (1994). *Frames of Remembrance: The Dynamics of Collective Memory*. New Brunswick, NJ: Transaction.
- Katouzian, M.A. (1973). "Land Reform in Iran, A Case Study in Political Economy of Social Engineering". *Journal of Peasant Studies*. No. 3. Pp. 1-19.
- Kazemi, F. & E. Abrahamian (1978). "The Nonrevolutionary Peasantry of Modern Iran". *Iranian Studies*. Vol. 11. No. 1:/4. Pp. 259-305.

- Keddite, N.R. (1968). "The Iranian Village before and after Land Reform". *Contemporary History*. Vol. 3. Pp. 69-91.
- Mannheim, K. (1952). "The Problem of Generations" in K. Mannheim. *Essays on the Sociology of Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul. Pp. 276-322.
- Margalit, A. (2002). *The Ethics of Memory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Misztal, B. (2003). *Theories of Social Remembering*. Philadelphia: Open University press.
- Schuman, H. & W.L. Rodgers (2004). "Cohorts, Chronology and Collective memories". *Public Opinion Quarterly*. Vol. 68. No. 2. Pp. 217-254.
- Schuman, H. & J. Scott (1989). "Generation and Collective Memories". *American Sociological Review*. Vol. 54. Pp. 359-381.
- Schwartz, B. (1991). "Social Change and Collective Memory: The Democratization of George Washington". *American Sociological Review*. Vol. 56. No. 2. Pp. 221-236.
- Schwartz, B. (1996). "Memory as a Cultural System: Abraham Lincoln in World War II". *American Sociological Review*. No. 61. Pp. 908-27.
- _____ (2005). "The New Gettysburg Address: Fusing History and Memory". *Poetics*. No. 33. Pp. 63-79.
- Schwartz, B. & H. Schuman (2005). "History, Commemoration, and Belief: Abraham Lincoln in American Memory, 1945-2001". *American Sociological Review*. Vol. 70. No. 2. Pp. 183-203.
- Scott, J & L. Zac (1993). "Collective Memory in Britain and United State". *Public Opinion Quarterly*. Vol. 57. Pp. 315-331.
- Griffin, L.J. (2004). "Generations and Collective Memory". Revisited: Race, Region, and Memory of Civil Rights". *American Sociological Review*. Vol. 69. No. 4. Pp. 544-557.

- West, B. (2008). "Collective Memory and Crisis: The 2002 Bali Bombing, National Heroic Archetypes and the Counter-Narrative of Cosmopolitan Nationalism". *Journal of Sociology*. Vol. 44(4). Pp. 337-353.
- Zelizer, B. (1995). "Reading against the Grain: The Shape of Memory Studies". *Critical Studies in Mass Communication*. No. 7. Pp. 214-39.
- Zerubavel, E. (1996). "Social Memories: Steps to a Sociology of the Past". *Qualitative Sociology*. No. 19. Pp. 283-99.